

УДК 314.18(477)

СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНИЙ СТАН УКРАЇНИ: НАСЛІДКИ ДЛЯ НАРОДУ ТА ДЕРЖАВИ

Часник Г.В.

аспірантка Класичного приватного університету

I. Вступ

Демографічний чинник є одним з визначальних для забезпечення стабільного й безпечного розвитку держави, а проблеми оптимального демографічного розвитку слід розглядати як першочергові інтереси держави, як фактор і водночас як результат її функціонування.

Сучасна демографічна ситуація в Україні характеризується різким зменшенням народжуваності, зростанням смертності, старінням населення, збільшенням “навантаження” на працездатну його частину, скороченням тривалості життя, погіршенням здоров’я нації, інтенсифікацією міграційних процесів. Демографічна політика охоплює широке коло проблем відтворення населення, формування складу та структури трудового потенціалу, його ефективного використання. У сучасній демографічній політиці України пріоритетними завданнями мають стати зниження надмірної смертності населення, поліпшення його здоров’я, підтримка життєдіяльності дітей і дорослих та збільшення тривалості життя. Поряд із соціально-економічними проблемами в Україні наявна глибока демографічна криза.

На сьогодні міграційна проблема є глобальною. Від чіткості та продуманості міграційної політики залежить подальший розвиток і ефективність трудової міграції в Україні, визнання та престиж держави у світі [6].

Вивченням усіх цих питань займаються як зарубіжні, так і вітчизняні вчені, серед них слід виділити Н.А. Волгіна [1], Е.М. Лібанову [2], Ю.І. Муромцеву [3] та ін. Разом з тим до теперішнього часу демографічні та міграційні проблеми так і залишаються не вирішеними, що суттєво впливає на розвиток економіки країни.

II. Постановка завдання

Мета статті – проаналізувати соціально-демографічну ситуацію в Україні, розкрити основні напрями державної політики у сфері управління демографічними процесами та регулювання міграції.

III. Результати

Динаміка чисельності та структури населення в Україні. Специфіка демографічної ситуації в Україні періоду незалежності полягає в поєднанні масштабної депопуляції з

погіршенням певних якісних характеристик населення (насамперед, його здоров’я). Чисельність населення в Україні неухильно скорочується вже протягом 16 років. З початку 1993 р., коли населення України мало найбільшу чисельність (52,2 млн осіб), до початку 2009 р. (46,1 млн) його природний убуток – результат переважання кількості померлих над кількістю народжених – та негативне міграційне сальдо (що фіксувалося в Україні з 1994 до 2004 рр.) зумовили скорочення кількості населення більш ніж на 6 млн осіб, провідну роль у якому відіграло природне зменшення (депопуляція). У спільноті європейських держав, у яких наявні депопуляційні тенденції, Україна відзначається високою інтенсивністю природного зменшення населення. Надзвичайно високі темпи депопуляції обмежують можливості країни у формуванні конкурентного трудового потенціалу.

Після 2000 р. особливо посилилася тенденція до скорочення чисельності сільських жителів. Характерно, що темпи зменшення кількості сільського населення, які у 1981–1990 рр. становили 1,01% на рік, у 1991–2000 рр. знизилися до 0,56%, а у 2001–2008 рр. підвищилися до 1,17%. Протягом 1991–2008 рр. чисельність сільського населення зменшилась на 2,3 млн осіб і становила на початок 2009 р. 14,5 млн осіб (31,5% від загальної чисельності). Як наслідок, села поступово безлюдніють, а деякі зникають: у 1991–2008 рр. поселенська мережа скоротилась на 355 сіл (1,2%). І цей процес прискорюється: якщо в 1991–2000 рр. у середньому за рік “вмирало” 17,8, то в 2001–2008 рр. – 19,7 села. Основною причиною зменшення чисельності населення і згорання поселенської мережі в сільській місцевості є депопуляція.

Тривала депопуляція та міграційний відтік населення із сільської місцевості призводять до обезлюднення сіл, а з часом і повного відмирання частини з них, унаслідок чого оголюються сільські території, втрачається суспільний контроль за їх розвитком. Нині демографічно-поселенська криза на селі вразила більше третини адміністративних районів України, розташованих у 15 областях. До 2015 р. вона може охопити половину районів, поширившись майже на всю територію України.

Оскільки обезлюднення сільських територій є найбільш видимим наслідком складного комплексу негативних економічних і соціальних процесів, які розвиваються в сільському секторі суспільства і нині особливо загострилися, його гальмування пов'язане з докорінною зміною підходів до організації життєдіяльності на селі, переходом до формування і реалізації політики сільського розвитку. Першочерговими завданнями тут є здійснення заходів щодо диверсифікації сільської економіки і на цій основі – підвищення рівня зайнятості та доходів сільського населення.

Тож серед демографічних явищ та процесів, які не лише відображають сучасні проблеми з відтворенням населення в Україні, а й мають довготривалі соціально-економічні наслідки, слід насамперед враховувати масштабну депопуляцію та прогресуюче старіння населення. До того ж певне поліпшення ситуації щодо життєзбереження та підвищення народжуваності здатне сприяти зменшенню природного убутку населення країни, однак звужений режим відтворення та загальне скорочення чисельності населення для України нині лишаються безальтернативними. Із соціально-економічних позицій найсуттєвішим наслідком убутку населення є те, що депопуляційні тенденції та їх незворотність зумовлюватимуть подальше скорочення бази відтворення трудового потенціалу населення в країні. Абсолютна й відносна чисельність перспективних з погляду формування та відтворення трудового потенціалу населення вікових контингентів в Україні скорочуватимуться, що загрожує появою дефіциту кваліфікованої робочої сили (насамперед – через міграцію).

Україні притаманний високий рівень демографічного постаріння. Вона посідає 11-те місце за часткою населення віком 60 років і старше після демографічно найбільш старих країн (як Італія, Греція, Німеччина, Швеція та ін.). За часткою населення віком понад 65 років Україна нині перебуває поряд з такими розвинутими європейськими країнами, як Австрія, Велика Британія або Фінляндія і вже наближається до середнього показника за сукупністю країн Євросоюзу. У суто демографічному сенсі постаріння населення України гальмуватиме процес її виходу з депопуляції, міцно утримуючи замкнене коло “низька народжуваність – постаріння – депопуляція”. Серед соціально-економічних наслідків активізації процесу старіння – збільшення демоекономічного навантаження на працездатне населення (та на соціальні статті бюджету), старіння самого працездатного населення, уповіль-

нення оновлення знань та ідей, гальмування науково-технічного прогресу, загострення проблем самотності осіб похилого віку та необхідності їх соціальної підтримки, економічного забезпечення тощо. У цілому ж старіння населення та породжувані ним виклики вимагають кардинальної перебудови всієї соціально-економічної системи, пристосування суспільства й економіки до особливостей “старого” населення, у якому кількість споживачів перевищує чисельність економічно активного населення.

У статевій структурі населення України простежується переважання жіночого населення над чоловічим, яке формується за рахунок кількості переваги жінок у старших вікових групах. На початок 2009 р. частка жінок у загальній чисельності населення України становила 54%, частка чоловіків – 46 %.

Сучасні тенденції народжуваності. Народжуваність та її динаміка підвладні впливу широкого кола різнопланових чинників. Чільне місце серед них в Україні належить соціально-економічним, дія яких на дітородну активність опосередковується феноменами світоглядного й аксіологічного плану (нормами, традиціями тощо). Одним з основних чинників посилення негативних демографічних тенденцій в Україні в період суспільно-економічних трансформацій стало те, що відтворення населення економічно не забезпечується. Рівень заробітної плати населення є вкрай недостатнім не лише для утримання й виховання здорових дітей, а й для відновлення (належної мірою) робочої сили батьків. З огляду на це більшість шлюбних пар змушені значною мірою обмежувати розмір сім'ї.

Не народжуючи бажаної кількості дітей, сім'ї намагаються зберегти досягнутий рівень життя, наслідком чого і стало істотне падіння рівня народжуваності в Україні в 1990-ті рр. Хоча істотного зниження народжуваності в 1990-х зазнали всі країни з перехідною економікою, його темпи в Україні у трансформаційний період були одними з найвищих, унаслідок чого на межі сторіч сумарний показник народжуваності впав до найнижчого в Європі рівня.

На початку поточного десятиріччя розпочалася посткризова компенсація низької народжуваності в Україні. Вищими темпами народжуваність збільшувалась у міських поселеннях, переважно в економічно розвинутих та урбанізованих регіонах країни, які мали надто низький рівень народжуваності на рубежі 1990-х і 2000-х рр. і водночас найбільшою мірою відчували на собі певні результати економічного зростання у 2000–2008 рр. (рис. 1).

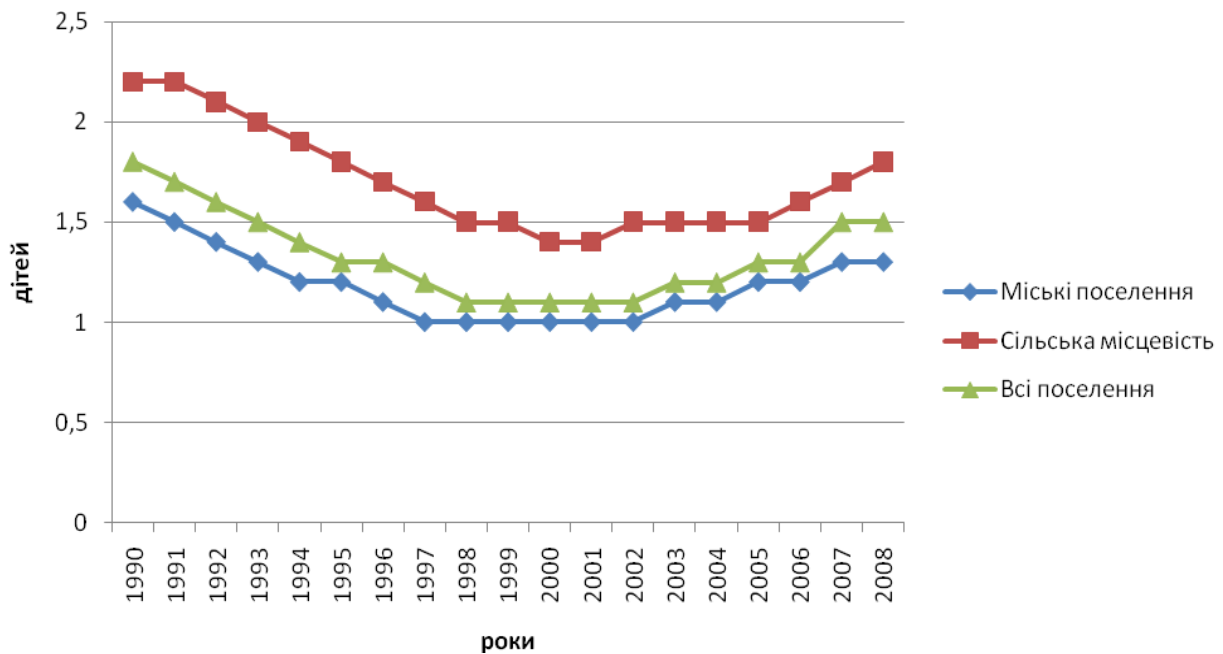

Рис. 1. Сумарний показник народжуваності в Україні у 1990–2008 рр. [7]

Серед чинників зростання дитородної активності населення протягом останніх років виділяють пронаталістські заходи державної політики, зокрема запровадження вагової одноразової допомоги при народженні дитини. Так, з 01.04.2005 р. в Україні набув чинності Закон України “Про одноразову допомогу при народженні дитини”. Ця допомога призначалася в сумі, кратній 22,6 розміру прожиткового мінімуму на дітей віком до шести років (Постанова КМ України від 21.04.2005 р. № 315 “Деякі питання призначення і виплати допомоги сім’ям із дітьми”). Надалі у ст. 56 Закону України “Про Державний бюджет України на 2007 рік” було визначено, що допомога при народженні дитини у 2007 р. виплачується у фіксованому розмірі 8500 грн. Із 2008 р. передбачено збільшення розміру одноразової допомоги та її диференціацію за черговістю народженої дитини:

на першу дитину розміром 12 240 грн, на другу – 25 000 грн, на третю і наступних дітей – 50 000 грн (Постанова КМ України від 22.02.2008 р.). Виплата допомоги здійснюється одноразово при народженні першої дитини в сумі 4800 грн, другої дитини – 4840 грн, третьої та наступної дитини – 5000 грн, решта суми на першу дитину виплачується протягом наступних 12 місяців (620 грн щомісяця), на другу дитину – 24 місяців (840 грн щомісяця), на третю і наступну дитину – 36 місяців (1250 грн щомісяця) рівними частинами.

“Реакція” певної частини населення на значне підвищення розміру одноразової допомоги при народженні втілилась у зрушеннях у традиційному “календарі народжень” і реалізації частини запланованих на більш пізній термін народжень в Україні у 2006–2009 рр. (рис. 2).

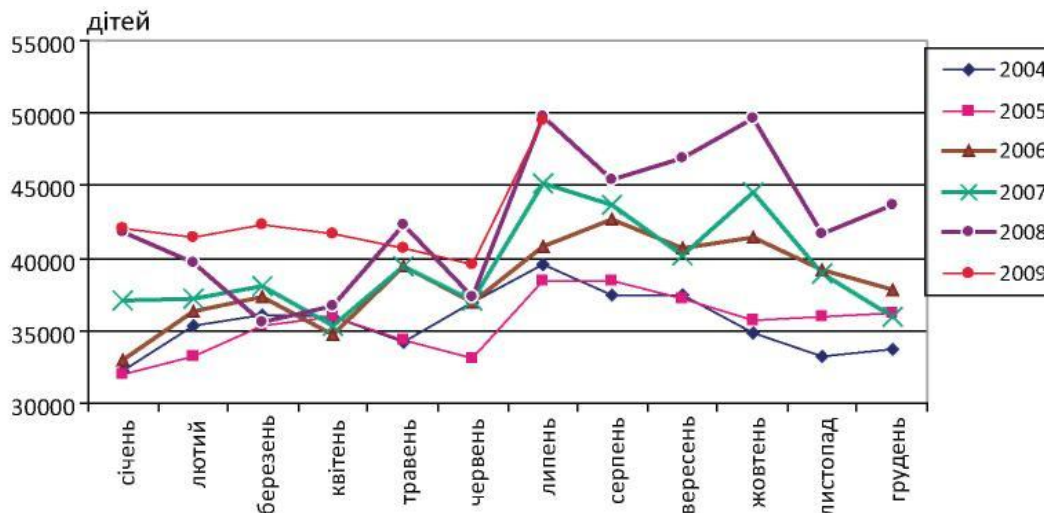

Рис. 2. Кількість народжених в Україні у 2004–2009 р. помісячно [7]

Водночас кількість народжень у 2008 р. не досягла й рівня 1994 р. та наразі лишається значно нижчою (більш ніж на 200 тис.), ніж, скажімо, кількість новонароджених в Україні у відносно благополучні 1980-ті рр. При цьому не варто розраховувати на довгострокову сталу результативність згаданого демополітичного заходу, адже, як підказує вітчизняний і міжнародний досвід проведення демографічної політики, зазвичай одноразові (чи інші короткострокові) грошові допомоги діють за принципом “доза – ефект” і в нашій країні не можуть компенсувати надто низький рівень оплати праці як основного джерела відтворення і власне зайнятого населення, і нових поколінь.

Як правило, такі демополітичні заходи викликають саме кон'юнктурну реакцію, а спричинений ними ефект є недовготривалим. До того ж такі заходи матеріального стимулювання дітородної активності певною мірою впливають на вже сформовані репродуктивні установки, однак фактично не сприяють становленню бажаної моделі репродуктивної поведінки. Наразі ж, незважаючи на сприятливу динаміку народжуваності в міжкризовий період (з 2002 до 2008 рр.), Україна залишається серед європейських держав з досить низькими показниками народжуваності.

Період суспільно-економічних трансформацій ознаменувався не лише “екстремальною” динамікою рівня народжуваності, а й істотними змінами її структурних характеристик. Головною рисою формування нової моделі народжуваності стало “постаріння” материнства, яке виявляється у прискореному збільшенні рівня народжуваності серед жінок віком старше 25 років та підвищенні середнього віку матері при народженні дитини.

У 1990-ті рр., які ознаменувалися стрімким падінням народжуваності в Україні, серед новонароджених поступово скорочувалася частка дітей другої та наступних черговостей, народження яких особливо часто відкладалися “до кращих часів”.

У процесі компенсаційного підвищення народжуваності в поточному десятилітті її вкрай деформована структура за черговістю народження почала поліпшуватися: зрештою, у загальному прирості кількості народжень в Україні загалом за 2002–2008 рр. найбільш вагомою була “участь” дітей другої черговості народження.

Однак попри певні позитивні зрушення, наша країна наразі відстає від більшості західно- та північноєвропейських країн, а також і деяких східноєвропейських сусідів за часткою дітей високих черговостей (зокрема, третьої, четвертої).

Однією із суттєвих ознак сучасної моделі народжуваності є поширення позашлюбної

народжуваності, тобто збільшення частки дітей, народжених матерями, які не перебувають у зареєстрованому шлюбі. Підвищення частки таких новонароджених особливо прискорилося в нашій країні саме у трансформаційний період. Наразі в Україні кожна п'ята дитина народжується поза зареєстрованим шлюбом, причому це соціально-демографічне явище є характерним як для міського, так і для сільського населення. Серед його причин – сучасні зміни суспільної моралі, сексуальної та шлюбної поведінки, розповсюдження консенсуальних шлюбів у різних групах населення (особливо молоді) тощо.

У цілому дослідження сучасної структури народжуваності за черговістю народження та зрушень у ній, а також аналіз дітородних установок в Україні дають підстави для висновку, що в нашій країні ще є певні резерви для подальшого підвищення дітородної активності, зокрема, щодо народження другої дитини, а подекуди – і дітей вищих черговостей народження, причому найбільш вагомі вони саме у сільській місцевості та тих регіонах країни, що менш урбанізовані й промислово розвинуті, однак відзначаються поширеністю установок на середньодітність.

Однак очікувана динаміка народжуваності в Україні на короткострокову перспективу не дуже обнадійлива. На загальний рівень народжуваності негативно впливатиме скорочення чисельності й частки жінок у дітородному віці, причому відповідні показники щодо жінок у віці найбільш активному щодо дітородження, починають зменшуватися вже нині. Дія соціально-економічних чинників на народжуваність, імовірно, буде різноспрямованою. Але, найімовірніше, найближчими роками цей вплив буде негативним через погіршення соціально-економічної ситуації і, зокрема, становища на ринку праці в умовах фінансово-економічної кризи.

Смертність і середня очікувана тривалість життя. Тоді, коли в більшості розвинутих європейських країн у другій половині ХХ ст. простежувалися відчутні позитивні зрушення в динаміці та структурі смертності, динаміка основних медико-демографічних процесів в Україні відзначалася довготривалою стагнацією та зниженням показників середньої очікуваної тривалості життя, починаючи з середини 1960-х рр.

Винятком стали лише роки антиалкогольної кампанії, запровадженої радянським урядом у середині 1980-х рр., яка продемонструвала разючий вплив алкоголізації населення на стан здоров'я і смертність та засвідчила можливі “зрушення” у смертності внаслідок скорочення споживання алкоголю. Саме тоді була перервана довготривала тенденція до підвищення смертності населення і відбувся помітний, хоча й корот-

кочасний підйом середньої очікуваної тривалості життя на 2,3 року в чоловіків та 0,9 року в жінок протягом 1984–1986 рр. Оскільки зниження смертності в середині 1980-х рр. було штучним, не мало за собою серйозних змін у сфері охорони здоров'я та способу життя пересічної радянської людини, то негативні тенденції в динаміці смертності населення швидко відновилися і в 1990-х рр. набули ознак гострої демографічної кризи. Відтоді не відбулося істотних позитивних зрушень.

Зростання рівня смертності протягом 1990-х рр. відбулося майже в усіх вікових групах населення за винятком дітей віком 1–14 років. На особливу увагу заслуговує показник смертності дітей віком до одного року, що вважається одним з найчутливіших індикаторів суспільно-економічного добробуту.

Варто зазначити, що Україні вдалося досягти певних успіхів у сфері збереження життя новонароджених. Показник смертності немовлят, що інтенсивно зростає у першій половині 1990-х рр., коли у 1993 та 1995 рр. було зафіксовано його найвищий рівень (майже 15 померлих на 1000 живонароджених), піз-

ніше став знижуватися. У 2008 р. він становив 10,0, однак усе ще перевищував показники розвинутих країн: у США та ЄС коефіцієнт дитячої смертності у віці до 1 року не перевищує 7%, в Японії – 3%.

Однією з найбільших проблем є надзвичайно високий рівень передчасної смертності. Зокрема, у 2008 р. більше третини померлих не досягло віку 65 років (за критерієм ВООЗ ці смерті вважаються передчасними). Основні втрати від передчасної смертності припадають на працездатний вік (73% серед передчасних смертей).

Найбільш несприятливі зрушення в період пострадянських трансформацій в Україні відбулися саме в цьому віковому інтервалі, тобто серед тієї соціально-демографічної групи, представники якої стали головними суб'єктами суспільних перетворень 1990-х рр. і чий соціально-економічне становище зазнало швидких і радикальних змін. На окремих проміжках працездатного віку смертність чоловіків і жінок, що мешкають у містах, зросла більш ніж удвічі. Смертність сільського населення зросла дещо менше, зважаючи на вже й так високий її рівень (рис. 3).

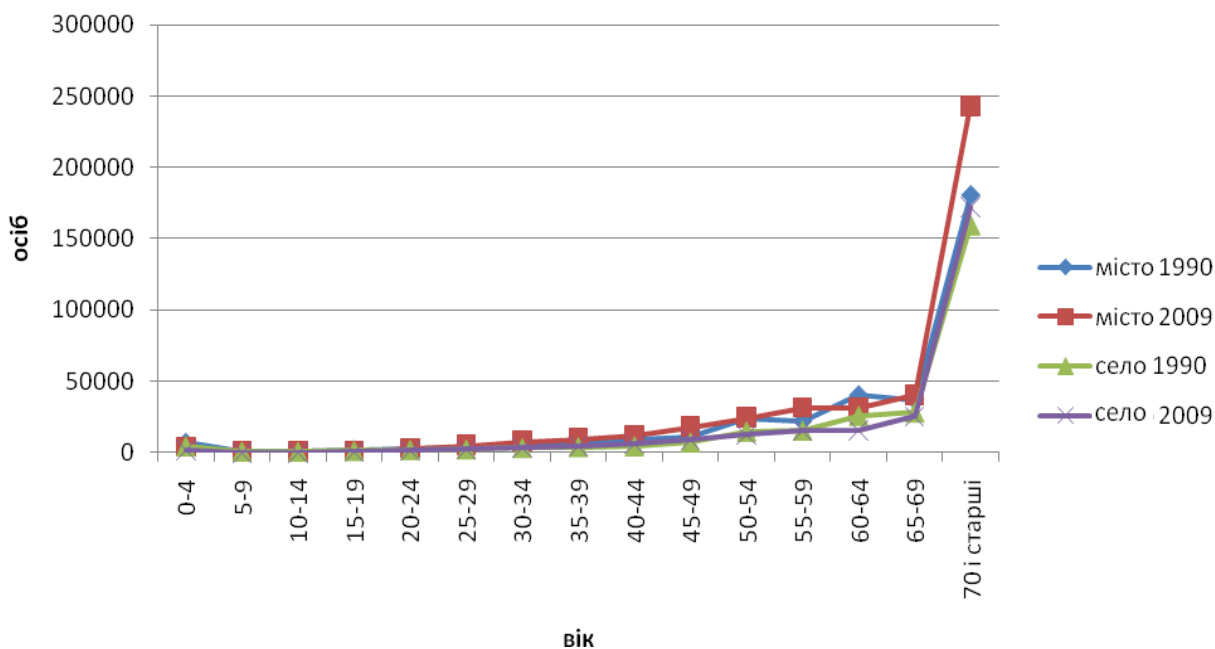

Рис. 3. Динаміка смертності населення в 1990–2009 рр. [7]

При цьому зазнала змін і надсмертність чоловіків. Через підвищення показників смертності жінок у молодому, працездатному віці, максимальні значення чоловічої надс-

мертності дещо зменшилися і змістилися в бік старших вікових груп працездатного контингенту (рис. 4). Як і раніше, вищою залишається чоловіча надсмертність на селі.

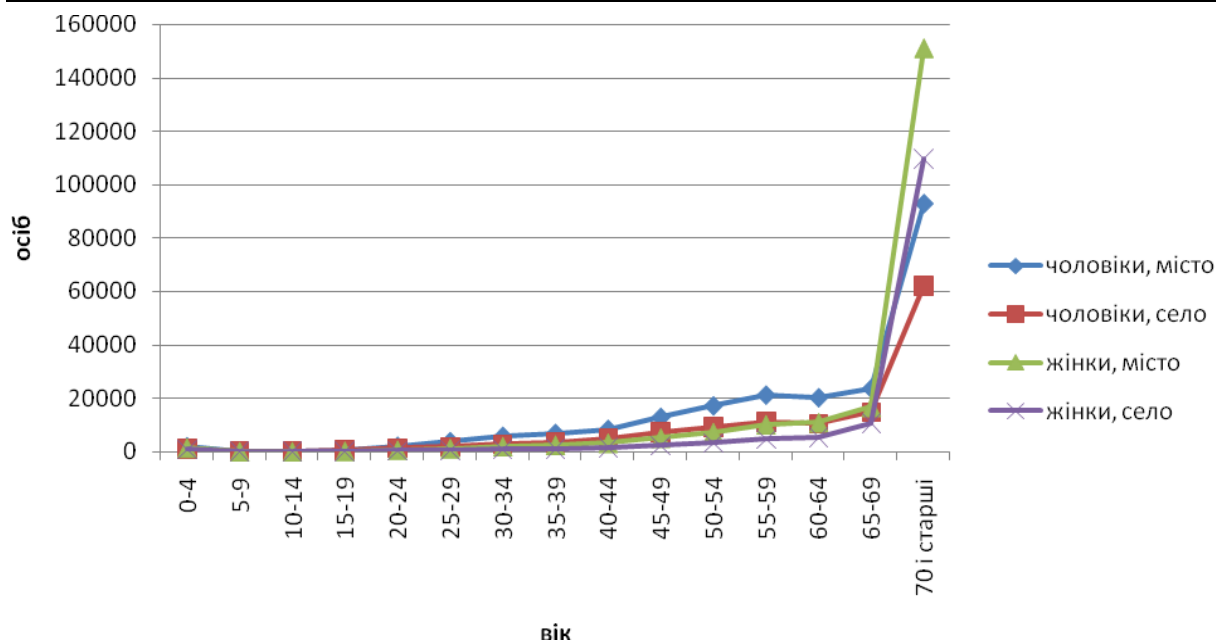

Рис. 4. Перевищення смертності чоловіків над смертністю жінок у 2009 р. [7]

Зміни у смертності вкрай негативно позначилися на показниках середньої очікуваної тривалості життя. Позитивні зрушення у молодшому віці були повністю перекриті значним підвищенням смертності працездатного населення; загальне підвищення смертності виявилось настільки сильним, що середня очікувана тривалість життя чоловіків порівняно з 1990 р. скоротилася більше ніж на три роки, а жінок – більше ніж на рік. У 2008 р. середня очікувана тривалість життя чоловіків становила 62,3 року, а жінок 74 ро-

ки (табл. 1). Для порівняння: середня очікувана тривалість життя населення при народженні у США становить 78 років (75 і 80), у Європі – 75 років (71 і 79), в Японії – 82 роки (78 і 85). Тендерний розрив у показниках середньої очікуваної тривалості життя, що в розвинутих країнах становить близько 6–7 років, в Україні досягає 12 років. Чоловіча надсмертність в Україні є результатом не стільки біологічних чинників, скільки нездорового способу життя, несприятливих умов праці, паління та зловживання алкоголем.

Таблиця 1

Середня очікувана тривалість життя міського та сільського населення, років [7]

Рік	Усі поселення		Міські поселення		Сільська місцевість	
	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки
1990	65,6	75,0	66,2	75,0	64,2	74,6
2008	62,3	74,0	63,1	74,3	60,6	73,2

Зросла надсмертність сільського населення: якщо у 1990 р. розрив між середньою очікуваною тривалістю життя міських і сільських чоловіків і жінок становив відповідно 2 роки і 0,4 року, то у 2008 р. розбіжність збільшилася до 2,5 та 1,1 року. Відставання середньої очікуваної тривалості життя сільських жителів від показників міських мешканців є характерним для дитячого й працездатного віку, проте в похилому віці показники дожиття сільського населення є кращими, ніж міського. У чоловіків це простежується починаючи з 70–75 років, а у жінок – з 60–65-річного віку. Вочевидь це певною мірою пов'язано з відтоком найбільш мобільної, а отже, і найбільш здорової частини молодого сільського населення в міста. Вища середня очікувана тривалість життя селян у похилому віці може бути наслідком компенсації підвищеної смертності у

попередніх дитячих та працездатних вікових групах, унаслідок чого до похилого віку доживають найбільш міцні особи, які мають кращі шанси на довголіття, ніж городяни, які виростили в містах або приїхали з сільської місцевості й у процесі адаптації до нових і складних умов життя втратили “запас міцності”.

Надмірна смертність населення та низька середня тривалість життя в Україні зумовлені, по-перше, специфічною “консервативною” структурою причин смерті, у якій високий рівень смертності від неінфекційних хронічних захворювань поєднується з не менш значущим рівнем смертності від інфекційних патологій та зовнішніх причин смерті; по-друге, низьким середнім віком смертності від практично всіх класів причин смерті; по-третє, високим рівнем смертності від так званих соціально детермінованих причин, жертвами яких є, на-

самперед, особи молодого та середнього віку. Так, значна кількість населення помирає від нещасних випадків, аварій, виробничих травм (в Україні показники смертності на виробництві є значно вищими, ніж в інших країнах Європи), самогубств, убивств, алкоголізму, паління, наркоманії, паразитарних та інфекційних хвороб (особливо туберкульозу). Постійно зростає кількість ВІЛ-інфікованих та хворих на СНІД.

Віком до 65 років у середньому 70% смертей настає через хронічні захворювання неінфекційного характеру. У структурі передчасної смертності провідну роль відіграють хвороби системи кровообігу (35% від усієї кількості померлих віком до 65 років), зовнішні причини (20%) та новоутворення (16%). Порівняно з 1990 р. передчасна смертність від серцево-судинних хвороб підвищилась більше ніж на третину, що прямо вказує на погіршення матеріальних умов життя та загального соціального клімату.

Українською негативно на соціальному самопочутті громадян позначилося значне розшарування суспільства за рівнем достатку та посилення соціальної несправедливості, поширення бідності, послаблення соціального захисту населення, занепад галузей соціальної інфраструктури, погіршення умов праці та відпочинку, структури харчування населення, зростання виробничого травматизму. Відтак збільшуються прояви соціальної напруженості – асоціальна поведінка, ворожість, врешті-решт, недбале ставлення до власного життя і здоров'я та оточуючих, що й тягне за собою підвищення смертності.

Незважаючи на наявність декількох державних програм у галузі охорони здоров'я, кошти на їх виконання закладаються недостатньо. Нині рівень державних витрат на охорону здоров'я в Україні в розрахунку на душу населення в дев'ять разів менший за середньоєвропейський показник, у 14 разів нижчий, ніж у ЄС, у 4–7 разів нижчий, ніж у країнах Центральної та Східної Європи, причому використовуються ці кошти неефективно і ситуація у цій сфері не поліпшується. Тож постає надзвичайно складне завдання: забезпечити природне й соціальне середовище, яке було б сприятливим для підтримання здоров'я. При цьому зусилля мають бути зосереджені не тільки на лікуванні хворих, а передусім – на допомозі здоровим людям з метою навчити їх берегти своє здоров'я. Для цього будуть необхідні, по-перше, глибинна трансформація свідомості українського соціуму; по-друге, злам, здавалося б, одвічних тра-

дицій та стереотипів і формування в людей відповідального ставлення до життя і здоров'я, свого власного і своїх близьких, насамперед дітей, на основі знань про наявні ризики, максимально наближені до конкретного місця і часу.

Наявні державні ресурси необхідно сконцентрувати на найбільш перспективних щодо результативності та економічної ефективності напрямках підтримання та відновлення здоров'я.

Такими на сьогодні є:

- боротьба зі зловживанням алкоголем та тютюнопалінням;
- зменшення дорожньо-транспортного травматизму та зумовленої ним смертності;
- посилення профілактичної спрямованості діяльності системи охорони здоров'я.

Не тільки робота окремих відомств, відповідальних за здоров'я та добробут громадян, а й зрештою, соціально-економічний розвиток країни має бути спрямований на гармонізацію процесів відтворення населення, підпорядкований поліпшенню тих демографічних характеристик, які можна вважати кінцевими індикаторами результативності функціонування економіки й соціальної сфери, а саме: припинення широкомасштабного міграційного впливу носіїв інтелектуального капіталу, модернізація архаїчної структури захворюваності та смертності населення, загальне поліпшення якості життя, підвищення дітородної активності населення, скорочення передчасної смертності, подовження середньої тривалості життя.

Міграційна ситуація в контексті соціально-демографічного розвитку. У період незалежності України та трансформації економіки відбулося значне зниження інтенсивності стаціонарних міграцій (які пов'язані зі зміною офіційного місця проживання та реєструються державною статистикою) на тлі широкого розвитку трудових міграцій. На початку 1990-х рр. в Україні спостерігався значний міграційний приріст населення (максимальний рівень – майже 300 тис. осіб – був зафіксований у 1992 р.). У 1994–2004 рр. Україна була країною еміграції. На початку XXI ст. масштаби міграційних втрат населення України різко скоротилися, а у 2005 р. відбувся перехід до додатного міграційного балансу. Ця тенденція була закріплена у 2006–2008 рр. та (за попередніми даними) у 2009 р.

Нині зареєстрований міграційний обмін з іншими країнами світу не досягає і 100 тис. осіб на рік. Кількість зовнішніх мігрантів зменшується, насамперед, за рахунок скорочення вибуття населення з України (табл. 2).

Міждержавна міграція населення України у 2000–2009 рр. [7]

Роки	Кількість прибулих		Кількість вибулих		Сальдо міграції	
	тис. осіб	%	тис. осіб	%	тис. осіб	%
2000	–	–	–	–	–133,6	–2,7
2001	–	–	–	–	–152,2	–3,1
2002	42,5	0,9	76,3	1,6	–33,8	–0,7
2003	39,5	0,8	63,7	1,3	–24,2	–0,5
2004	38,6	0,8	46,2	1,0	–7,6	–0,2
2005	39,6	0,8	35,0	0,7	4,6	0,1
2006	44,2	1,0	29,9	0,7	14,2	0,3
2007	46,5	1,0	29,7	0,7	16,8	0,3
2008	37,3	0,8	22,4	0,5	14,9	0,3
2009	19,1	0,7	10,8	0,4	8,3	0,3

Основна частина потоку зовнішньої міграції (у 2008 р. – 80,1% усіх прибулих та 66,5 % вибулих) припадає на країни колишнього СРСР. Головним міграційним партнером України (як із прибуття, так і з вибуття) залишається Російська Федерація. У 2005 р. вперше після 1993 р. в Україні зафіксовано додатне сальдо міграцій в обміні населенням із Росією. Крім Росії, досить активний обмін населенням простежується з іншими найбільш етнічно та географічно близькими країнами СНД – Білоруссю та Молдовою.

На країни “старого” зарубіжжя на межі 1980–1990-х рр. припадало 10–12% усіх вибулих з України, у першій половині 1990-х рр. – близько 20 %, а у 2002–2008 рр. – 29–41%. Основні країни еміграції (за межами колишнього СРСР) – Ізраїль, Німеччина та США. До 2000 р. першу сходинку утримував Ізраїль, у 2001–2005 рр. – Німеччина, з 2006 р. – США.

Зареєстрована внутрішня міграція за масштабами більш ніж у 20 разів перевищує зареєстровану зовнішню. Серед потоків внутрішньодержавної міграції наймасовішим є обмін населенням між міськими поселеннями, крім того, спостерігається досить значний виїзд із сіл до міст, міграційні потоки місто – село і село – село є незначними за обсягом.

Особливістю обміну населенням між містами та селами є переважання потоку вибуття із сіл над зворотним потоком. Від’ємний міграційний баланс у сільській місцевості формується переважно за рахунок молоді. Характерно, що молоді жінки виїждять із сільської місцевості інтенсивніше, ніж молоді чоловіки (табл. 3). Водночас наявне повернення до сіл частини колишніх селян у старшому працездатному і пенсійному віці.

Таблиця 3

Сальдо міграції сільського населення України за віковими групами у 2008 р., тис. осіб [7]

Вік	Обидві статі	Чоловіки	Жінки
0–14	–3,7	–1,7	–2,0
15–24	–20,9	–7,9	–13,0
25–29	–4,9	–1,4	–3,5
30–39	–2,3	–0,5	–1,8
40–49	3,5	2,2	1,3
50 і старше	2,6	2,8	–0,3
Усього	–25,8	–6,5	–19,3

На початку XXI ст. в Україні відбулося посилення міжрегіональних відмінностей у рівнях сальдо міграцій населення, сформувалася група регіонів зі стабільно додатним міграційним балансом – Автономна Республіка Крим, Київська, Одеська, Харківська, Чернівецька обл., м. Київ та Севастополь. Київ виступає основним центром тяжіння для мігрантів – протягом усього повоєнного періоду (за винятком окремих років найбільш гострої економічної кризи кінця XX ст.) у столиці фіксувалося перевищення прибуття населення над вибуттям. Протягом останніх років сальдо міграцій населення столиці стабільно перевищує +20 тис. осіб на рік. Крім того численними є контингенти осіб, які фактично живуть і працюють

у м. Києві, а зареєстровані в інших регіонах України. За оцінками Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України, чисельність фактичного населення Києва на початок 2009 р. становила 3144,3 тис. осіб, що на 420 тис. осіб більше від чисельності постійного населення за даними державної статистики.

Одним з наслідків міграційних процесів є зміна територіальної структури населення, що (з певним лагом) призводить до змін співвідношення носіїв різних норм репродуктивної поведінки в масштабах національних та більш високого порядку регіонів. Оскільки переміщення відбуваються переважно з регіонів, у яких нижчий рівень життя населення, до більш благополучних, то,

враховуючи наявність взаємозв'язку між економічним розвитком та поширенням малодітності, слід констатувати, що активізація міграційних процесів призводить до зниження народжуваності. З іншого боку, прибуття досить великого контингенту мігрантів може позначитися на репродуктивній поведінці корінного населення, однак такі випадки рідкісні. Можливе погіршення здоров'я мігрантів у процесі переселення в сучасних умовах навряд чи буде настільки значним, щоб датися взнаки досить швидко і перешкодити майбутнім народженням.

Вплив міграції на рівень смертності неоднозначний. З одного боку, сам факт переїзду може викликати підвищення захворюваності та смертності через зміну способу життя та кліматичних умов, а з іншого – оскільки переміщення, як правило, здійснюється в напрямку більш благополучних щодо умов життя (у тому числі і щодо медичного обслуговування) регіонів, розвиток міграційних процесів має призводити до збільшення середньої тривалості життя людей. Але в будь-якому разі слід визнати, що на смертність міграція впливає набагато менше, ніж на народжуваність, що значною мірою пояснюється тим, що перша не залежить від настанів людей і безпосередньо не регулюється індивідами.

В Україні у ХХ ст. найвагомійші зміни територіальної структури населення пов'язані з перерозподілом людей між містом і селом на користь першого. Порівняно з 1939 р. рівень урбанізації в Україні зріс майже удвічі, позначки у 50% цей показник досяг у 1963 р. Причому розвиток урбанізації відбувався переважно завдяки міграційному притоку до міст із сіл: у 1960–1980-х рр. сальдо міграцій сільського населення України становило –150–250 тис., а сальдо міграцій міського населення – +150–350 тис. осіб на рік. Оскільки сільські мігранти, осівши в містах, поступово переходили на модель репродуктивної поведінки, притаманну городянам, такі тенденції міграцій населення призвели до зменшення народжуваності в загальнодержавному масштабі.

Найбільш інтенсивний вплив міграцій на динаміку чисельності населення пов'язаний із трансформацією статевікової структури населення країн та регіонів. Залучаючи переважно молодих людей, тобто найбільш продуктивні прошарки суспільства, міграції служать свого роду демографічною та демоекономічною інвестицією в регіони-реципієнти і, навпаки, сприяють постарінню населення та погіршенню трудових ресурсного потенціалу в регіонах-донорах.

Розрахунки показують, що, якщо вплив міграцій на динаміку чисельності населення у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. у різний час був різним, то на трансформації вікової структури населення – однозначно негативним. В Україні протягом 60–80-х рр. ХХ ст. склалася унікальна ситуація – при загальному додатному сальдо зовнішніх міграцій спостерігалось міграційне зменшення кількості молоді. На роботу в регіони Сибіру, Далекого Сходу, Крайньої Півночі тощо виїжджали молоді люди, а поверталися переважно пенсіонери. Так, протягом 1959–1989 рр. чисельність усього населення внаслідок міграцій зростала менш, ніж на 1% за десятиліття, тоді як унаслідок дії міграційного чинника чисельність чоловіків віком 20–29 років зменшувалася за кожний міжпереписний період на 5–6%, кількість жінок такого самого віку – на 2%. Натомість чисельність осіб молодших пенсійних вікових груп (чоловіки 60–69 років, жінки 55–69 років) протягом 1959–1970 рр. унаслідок міграцій постійно зростала (лише у 1980-х рр. цей процес призупинився). Такий характер міграційних процесів істотно посилював процес старіння населення та погіршення його трудового потенціалу. Можна стверджувати, що тенденції міграції населення в повоєнний період прискорили настання демоупуляції принаймні на кілька років. Крім того, внаслідок постійного відбору фахівців та їх концентрації в центрі СРСР знижувався професійний та освітній потенціал України.

Протягом останнього міжпереписного періоду (1989–2001 рр.) загальна чисельність населення України через міграції зменшилася лише на 0,9%. При цьому чисельність чоловіків віком 25–29 років зменшилася на 6,8%, жінок того самого віку – на 4,9%, чоловіків і жінок віком 30–34 роки – на 3,7 та 2,1%, відповідно. Водночас міграційні процеси сприяли зростанню чисельності осіб молодше 20 та старше 70 років, тобто тих контингентів, чия економічна активність є нульовою або невисокою. Міграційні втрати населення України протягом міжпереписного періоду стосуються майже виключно найбільш економічно активних вікових контингентів. За відсутності міграцій протягом 1989–2001 рр., перепис 2001 р. зафіксував би в Україні питому вагу осіб найбільш економічно продуктивного віку (25–44 роки) на 0,5% пункту більшу від фактично зафіксованої, а величина показника демографічного навантаження на населення працездатного віку виявилася б на 2,5% меншою (табл. 4).

**Фактичні та гіпотетичні показники
вікової структури населення України в кінці 2001 р., % [7]**

Показник	Фактичне значення показника	Гіпотетичне (яке було б за умови відсутності міграцій протягом міжпереписного періоду) значення показника
Коефіцієнт старіння (питома вага осіб віком 60 років і старше)	21,4	21,2
Демографічне навантаження на населення працездатного віку	723	705
Питома вага осіб віком 25–44 років	28,7	29,2
Питома вага жінок фертильного віку (15–49 років)	26,0	26,1

Навіть в умовах додатного міграційного приросту Україна продовжує втрачати освітній потенціал: якщо середня кількість років навчання прибулих до України у 2005 р. становила 12,3 року (причому цей показник для прибулих із “нового” і “старого” зарубіжжя є практично однаковим), то для контингенту вибулих рівень освіти становив 12,4 року – для вибулих до країн колишнього СРСР і 12,9 року – для вибулих до “старого” зарубіжжя. По суті еміграція з України за межі колишнього СРСР має характер “відпливу мізків”: питома вага осіб із вищою освітою серед емігрантів до країн “старого зарубіжжя” є більш як у 1,5 рази вищою, ніж серед вибулих до країн СНД та Балтії, а також серед прибулих до України. Особливо високим є освітній рівень вибулих до Канади.

Незважаючи на значне збільшення обсягів випуску спеціалістів вищими навчальними закладами, нині в Україні особи віком 23–28 років за рівнем освіченості дещо поступаються 35–40-річним особам. Це свідчить про посилення в кінці ХХ ст. впливу високоосвічених контингентів української молоді за кордон. Поряд із вибуттям випускників вищих навчальних закладів продовжується виїзд осіб, які мають науковий ступінь (хоча темпи цього процесу значно уповільнилися порівняно з 1990-ми рр.).

Таким чином, навіть при додатному сальдо міграцій останніх років в Україні відбувається міграційне зменшення найбільш освічених та економічно продуктивних контингентів, а також жінок найбільш репродуктивного віку. Тобто міграції продовжують негативно впливати на демографічний розвиток і посилюють депопуляцію.

IV. Висновки

Подолання негативної тенденції зменшення чисельності населення та його природного приросту вимагають створення комплексу заходів, спрямованих на забезпечення розширеного відтворення населення за такими основними напрямками: стимулювання народжуваності, підтримка сімей з дітьми; посилення соціального захисту материнства й дитинства, сприяння формуванню та розвитку сім’ї; забезпечення спри-

ятливих умов жінкам для поєднання їх професійної діяльності з материнством; покращення умов праці жінок шляхом вивільнення їх з виробництва з важкими та шкідливими умовами праці, надання можливості для роботи на умовах гнучкого режиму праці; покращення стану здоров’я населення та зниження його смертності, особливо дитячої та у працездатному віці, збільшення тривалості життя; запровадження системи загальнообов’язкового державного соціального медичного страхування; удосконалення системи соціального захисту найбільш незахищених верств населення.

Складовою загальної демографічної політики є міграційна політика, яка виділяється як самостійний елемент з метою конкретизації заходів щодо регулювання руху населення. Режим та заходи міграційної політики держави повинні забезпечувати досить ретельне відстеження міграційних процесів, їх сучасні тенденції, оперативно реагувати на зміни та контролювати їх, з метою підпорядкування національним та регіональним інтересам, особистим потребам мігрантів. До пріоритетних завдань національної та регіональної моделей управління міграційним рухом населення слід віднести регулювання територіальних міждержавних переміщень населення та зовнішніх трудових міграцій, імміграційних, еміграційних процесів і внутрішніх міграцій.

Література

1. Демографія : учебник. – 2-е изд., доп. и перераб. / под общ. ред. Н.А. Волгина. – М. : Изд-во РАГС, 2007. – 440 с.
2. Комплексний демографічний прогноз України на період до 2050 р. / [за ред. Е.М. Лібанової]. – К. : УЦРС, 2006. – 138 с.
3. Муромцева Ю.І. Демографія : навч. посіб. / Ю.І. Муромцева. – К. : Кондор, 2009. – 300 с.
4. Основы демографии : учеб. пособ. / П.И. Косов, А.Б. Берендеева. – 2-е изд., доп. и перераб. – М. : ИНФРА-М, 2010. – 288 с.
5. Стратегія демографічного розвитку в період до 2015 року : затверджено Постановою Кабінету Міністрів України від 24.06.2006 р. № 879 [Електронний ре-

- сурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=879-2006-%EF>.
6. Чавикіна Ю.Б. Аналіз демографічної ситуації в Україні. Регулювання демографічних та міграційних процесів в Україні [Електронний ресурс] / Ю.Б. Чавикіна, В.М. Бережний, А.І. Кубах. – Режим доступу: www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/ETK/2009_13/CHAVYKINA.pdf.
7. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.
8. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zakonrada.gov.ua>.

Часник Г.В. Соціально-демографічний стан України: наслідки для народу та держави

Анотація. У статті викладено результати аналізу сучасної соціально-демографічної ситуації в Україні та перспективи її розвитку. Показано роль та необхідність управління демографічними процесами в країні. Розкрито основні напрями державної демографічної та міграційної політики.

Ключові слова: населення, відтворення населення, народжуваність, смертність, тривалість життя, шлюбність, розлучуваність, міграція, демографічні структури та демографічні процеси.

Часнык А.В. Социально-демографическое состояние Украины: последствия для народа и государства

Аннотация. В статье представлены результаты анализа современной социально-демографической ситуации в Украине и перспективы ее развития. Показана роль и необходимость управления демографическими процессами в стране. Раскрыты основные направления государственной демографической и миграционной политики.

Ключевые слова: население, воспроизводство населения, рождаемость, смертность, продолжительность жизни, брачность, разводимость, миграция, демографические структуры и демографические процессы.

Chasnyk G. Socially-Demographic Condition of Ukraine: Consequences for the People and the State

Annotation. In the article results of the analysis modern socially-demographic are stated a situation in Ukraine and prospects of its development. The role and necessity of management by demographic processes in the country is shown. The basic directions of the state demographic and migratory policy are opened.

Key words: the population, population reproduction, birth-rate, death-rate, life expectancy, marriages, divorces, migration, demographic structures and demographic processes.